

Reichert Gábor

## „Szétnézett a Hadikban, de nem látott senkit”

KARINTHY FRIGYES ÉLETMŰVÉNEK DE- ÉS REKANONIZÁCIÓJA  
A RÁKOSI-KORSZAKBAN

Köztudott, hogy az 1948–49-es kommunista hatalomátvételt követően a művészeti – azon belül pedig talán legnagyobb hangsúllyal az irodalmi – mező teljes átrendezését is napi-rendre tűzte az MDP pártvezetése. Az átalakítás minden részletre kiterjedt: az irodalmi intézményrendszer újjáépítése megfelelő káderek pozícióba hozásával (gondoljunk az államilag monopolizált folyóirat- és könyvpiac példájára), a polgárinak nevezett művészeti irányzatok elhallgattatása (gondoljunk az *Újhold* példájára) vagy a „haladónak” tartott törekvések aránytalan felül-reprezentálása egyaránt az irodalom szovjetizációjának elemei közé tartozott. (A sort pedig még hosszan folytathatnánk.) Az úgynevezett „haladó hagyományok” – vagyis a valamilyen szempontból a szocialista kultúra előfutárának tekintett múltbeli művészeti törekvések – kijelölése ugyancsak részét képezte a kommunista kultúrpolitika kánon-

alakító stratégiájának. Sőt, talán ez utóbbi volt a leglényegesebb: a múlt-ról – és főként a közelmúlt-ról – való gondolkodás irányítása ugyanis a jelenkor folyamatainak megfelelő merdebe terelésére is lehetőséget ad a mindenkori hatalomnak. Írásomban a Karinthy-életmű ötvenes évekbeli megítélésének példáján igyekszem bemutatni a hatalom által uralni kívánt irodalmi kánon sajátos működés módját.

Az 1938-ban elhunyt író életműve és annak recepciója furcsa utat járt be a második világháború lezárulását követő évtizedben. 1945 és 1949 között Karinthy jó néhány műve megjelent az Új Idők Kiadó gondozásában, és az irodalmi sajtóban is számos alkalommal megemlékeztek a szerzőről. (Hogy mást ne mondjunk, ebben az időszakban, 1946-ban jelent meg Karinthy Ferenc *Szellem-idézés* című, édesapjának emléket állító regénye is.) 1949 és 1953 között viszont egyetlen könyvét sem adták

ki Magyarországon, és *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* tanúsága szerint egyetlen vele foglalkozó cikk sem jelent meg a lapokban ez idő alatt. A hallgatás éveit 1953 után hirtelen fellendülés követte: ebben az évben jelent meg a Szépirodalmi Kiadónál az *Így írtok ti* Szász Imre által szerkesztett bővített kiadása, az Ifjúsági Kiadó pedig 1954-ben jelentette meg a *Tanár úr kéremet* – a biztonság kedvéért Illés Endre előszavával ellátva. (Az *Így írtok ti* 1955-ben, *A Tanár úr kérem* pedig 1955-ben és 1956-ban is megér egy újrakiadást.) 1954-ben megjelenik még *A bűvös szék és egyéb komédiák* című kiadvány a Művelt Nép Kiadónál, az *Omnibusz* című humoreszkgyűjtemény a Szépirodalminál (Abody Béla válogatásában), 1955-ben egy újabb humoreszkgyűjtemény (ugyancsak Abody válogatásában és ugyancsak a Szépirodalminál) *Nem nekem köszöntek* címmel, 1956-ban pedig a *Cirkusz* című novellagyűjtemény is napvilágot lát (Kolozsvári Grandpierre Emil válogatásában), valamint Mamcserov Frigyes rendezésében elkészül a *Tanár úr kérem* filmes adaptációja. A Karinthyról szóló írások száma is ugrásszerűen megnő innentől kezdve. Mint látni fogjuk, a Karinthy-életmű korabeli megítélésének ingadozása minden esetben összefügg a hatalom által irányítani kívánt kánonalakító folyamatokkal. Az alábbiakban először az 1949 környékén

kezdődő kánonból való „kizárás”, majd az 1953 környékére datálható „visszazárás” okairól és következményeivel foglalkozom.

A főbb vonalaiban a negyvenes évek végére kidolgozott kommunista irodalmi kánon – amelynek megalapozói között elsősorban Lukács György, Révai József és Horváth Márton nevét kell említenünk – a Petőfi, Ady és József Attila által megjeleníteni vélt hagyomány folytatását jelölte ki a haladó irodalom egyik elsődleges céljaként. Ez a kommunista kultúrpolitika sajátos értelmezésében annyit jelentett, hogy az irodalom mint az agitáció egyik legfontosabb korabeli eszköze nem elégedhet meg a művészet önmagáért való szépségével és igazságával, hanem a tömegek gondolkodásának alakításában, „harcra”, munkára való buzdításában is részt kell vennie. Arról most nem beszélnek, hogy az említett három klasszikus szerző életművének milyen mértékű elferdítésére volt szükség ahhoz, hogy a nekik szánt szerepnek megfelelőhessenek. Ezúttal inkább arra érdemes koncentrálnunk, hogy a hatalom által kijelölt kánon milyen alkotói életműveket – és milyen okkal – próbált kiszorítani az irodalmi közgondolkodásból. A századforduló és a huszadik század elejének irodalma – különös tekintettel a Nyugat első

nemzedékének bizonyos alkotóira – például nem igazán illeszkedett a fent vázolt koncepcióba. A legjellegzetesebb talán Babits Mihály esete, akinek kánonból való kiszorítására már nagyon hamar, 1945-től kezdve lépéseket tett a kommunista kultúrpolitika. Horváth Márton *Babits halotti maszkja* című 1945-ös *Szabad Népbeli* cikkét itt éppúgy említhetjük, mint Lukács György végül sikeresnek bizonyult erőfeszítéseit az *Újhold* 1948 utáni elhallgattatására, amely mögött kimondva-kimondatlanul Babits örökségének felszámolása húzódott meg indítékként. A Babits ellen felhozott vádak között gyakran szerepeltek az „elefántcsonttorony-magatartás” és a „l’art pour l’art irodalom” kifejezések – összefoglalóan annyit mondhatunk, Babits javíthatatlanul polgári jelenségnek tűnt a hatalom szemében, aki semmilyen tekintetben nem lehet példa az épülő szocializmus irodalma számára.

Babits esetéből kiindulva elvileg Karinthy Frigyes megítélésének sem kellett volna sokkal jobbnak lennie a korszakban: naphosszat a kávéház félhomályában merengő, műveit a polgári sajtó legkülönbözőbb orgánumainak áruba bocsátó, a maga korában valódi celebritásnak számító író, aki élete során nem sok jelét adta a fennálló rendszer elleni tevőleges lázadás szándékának – valljuk be, nem túl biztató előjelek. A Karinthy

külvilág felé sugárzott imázsát életében (és halála óta is) meghatározó tulajdonságok, úgymint *léhaság*, *könnyedség*, *nagyvilágiság* stb. nem tették lehetővé, hogy az író magától értetődő módon helyet kapjon a népi demokrácia irodalmi panteonjában. (Emlékeztet, hogy az ekkor még élő, idős Nagy Lajos részben épp a „kávéházi író”-ság nehezen cáfolható vádja miatt szorult margóra élete utolsó éveiben.) A negyvenes évek második felében megjelent, Karinthyval foglalkozó cikkek alapján (ezek legtöbbször a szerző halálának tízéves évfordulója alkalmából íródott 1948-ban) viszont úgy tűnik, nem a Babits-eset megismétlődésével van dolgunk: történtek ugyanis kísérletek az író kanonizálására, ezek azonban eleinte nem jártak sikerrel. Előljáróban – és talán magyarázatként – viszont fontos megemlíteni azt az árulkodó ténytet, hogy ezek az írások szinte kivétel nélkül a koalíciós években a Szociáldemokrata Párthoz vagy a Magyar Radikális Párthoz kötődő lapokban – a *Haladásban*, a *Huszádik Században*, a *Népszavában*, a Kassák Lajos szerkesztette *Kortársban* – láttak napvilágot, kommunista befolyás alatt működő lapok már ekkor sem adtak teret Karinthyval foglalkozó közleményeknek.

A negyvenes évek végi cikkek nagy részéről elmondható, hogy szerzőik igyekeznek leválasztani Karinthy humoros műveit elsősorban

társadalomkritikus gulliveriádáiról (a *Capillária* és az *Utazás Faremidóba* című regényekről), valamint az el nem készült *Új Enciklopédiáról*. Így az életmű legnagyobb részét kitevő „humoros” művek valamiféle kötelező penzumként, a megélhetésért folytatott küzdelem eszközeiként jelennek meg ezekben az értelmezésekben, míg a „komoly művek” Karinthy társadalmi elkötelezettségének, a Horthy-korszak bírálatának dokumentumaiként. Az *Új Enciklopédia* el nem készülése ilyen módon éppen azt bizonyítja, hogy bár az íróban megvolt az igény saját korának átfogó ábrázolására és bírálatára, éppen e kor kegyetlensége lehetetlenítette el a nagy mű megszületését. Sós Endre *Karinthy Frigyes, az enciklopédista* című cikkében így fogalmazza meg ezt a helyzetet:

Karinthy nem is csinált titkot abból, hogy ennek [enciklopédistának] vallja magát és legszívesebben egy *Új Enciklopédia* megalkotásának szentelné minden erejét, ha a mindennapi megélhetés nem kényszerítené krockik, humoreszkek, kabaréjelenetek, ujságnovellák, regények és másfajta eladható „irodalmi áruk” készítésére. De kiszolgáltatott helyzetében – túlzás nélkül mondhatjuk: kizsákmányoltságában – sem lett hűtlen eredeti elgondolásához és ha már nem dolgozhatott tervszerűen a fogalmak új meghatározásán, legalább szeszélyes címszó-fel-

dolgozást végzett az elképzelt *Új Enciklopédia* részére.<sup>1</sup>

Sós Endre értelmezésében – amely egyébként az 1947-ben újraindított *Huszedik Század* utolsó számában látott napvilágot – Karinthy a nagytőke által kizsákmányolt, irodalmi szakmunkássá lefokozott és valódi céljainak elérésétől elütött forradalmárként jelenik meg. Még egy idézet ennek alátámasztására:

[...] *Új Enciklopédia* még nincs. Szerencsére már készül (első kötetei meg is jelentek) a Szovjetunióban. Pedig nagy szükség lenne rá Magyarországon is, hiszen az ellenforradalom huszonöt esztendeje alatt tudatosan összezavarták az emberekben a fogalmak jelentését. *Fogalmi zűrzavarral akarták alátámasztani a sötétség uralmát*. Karinthy, amikor minden írásával a fogalmak tisztázását akarta elősegíteni, voltaképp forradalmi harcot vívott az ellenforradalommal és elősegítette a demokrácia előkészítésének munkáját.<sup>2</sup>

Karinthy és a nagytőke viszonya más, korabeli írásokban is központi kérdésként vetődik fel, ami jól mutatja, hogy leginkább e viszony megítélésén dőlt el, hogy az író részét képezheti-e vagy sem a huszedik századi magyar irodalom „haladó hagyományainak”. Sós Endre, ahogy az imént láthattuk, forradalmi harc-

ként jellemzi Karinthy munkásságát. Ennél egy kicsit visszafogottabban, de a lényegét tekintve hasonlóan fogalmaz Kardos László 1946-ban megjelent Karinthy-monográfiájában: „A Tőke és Munka harcában föltétel nélkül a Munka oldalán foglal helyet. Az ő külön mitológiájának a Tőke egyik legcsúfabb szörnyetege, romboló és fertőző elem.”<sup>3</sup> Ez az ellentét adja Németh Andor 1948-as Karinthy-cikkének fő kérdését is, itt azonban az író alapvető, tragikus tévedéseként tűnik fel az, ami az imént idézett szövegekben a társadalmi elnyomás velejárójaként lett meghatározva.

Forradalmárnak tartotta magát úgyszólván utolsó pillanatáig, de csak úgy és annyira volt az, mint a forradalom előtti Franciaország filozófusai. Azt hitte, elég beláttatni az emberekkel, mi az értelmes, mi a helyes, hogy észre térjenek. [...] Az emberek tapsoltak írásaihoz, mire elhitte, hogy a betű öl. Pedig a betű nem öl és nincs megváltó hatalma, ha csak szó marad. [...] Publikum, amely hű maradt hozzá, eltakarta előle a tömegeket. [...] És folytatta közírói munkásságát az Est-konzern lapjaiban. De nem vette észre, hogy a feltételek, amelyek között e tevékenységét folytatja, korlátozzák lehetőségeit. [...]

Szétnézett a Hadikban, de nem látott senkit, akire rábízhatta volna magát. Tovább tűnődött, kinek szóljon

barátai közül. Nem talált senkit. „Nincsenek jó kapcsolataim” – állapította meg szomorúan s a tarkójához kapott. Valami nyugtalanító nyilalást érzett, mélyen a haja alatt.<sup>4</sup>

Nem lehetünk benne biztosak, hogy Karinthy saját korához fűződő, a kommunista megközelítés szerint valószínűleg nem kellő direktséggel meghatározott viszonya okozta-e a kánonból való ideiglenes kikerülését, vagy pedig az önmagukért beszélő művek alapján vonta le az 1949-re már berendezkedő hatalom a következtetést, mely szerint nem érdemes kísérletezni Karinthy szocialista íróvá maszkírozásával. Annyi biztos, hogy a Móricz Zsigmond körtér és a Verpeléti út sarkán elhelyezett Karinthy-emléktábla avatása volt jó ideig az utolsó hivatalos esemény, ahol – Sós Endre cikke alapján – az író műveiről elhangzott, hogy azok „a magyar népi demokrácia szellemi alapvetéséhez tartoznak.”<sup>5</sup> Innentől csaknem öt év szünet következik, ez idő alatt sem a művek újrakiadásáról, sem a Karinthy-szakirodalom gyarapodásáról nem beszélhetünk.<sup>6</sup>

Az 1953-as év fordulópontot jelentett a keleti blokk országaiban, így Magyarországon is. Sztálin március 5-i halála után lassú „olvadás” indult meg a legtöbb szovjet befolyás alatt lévő államban, nálunk ez a fo-

lyamat Rákosi Mátyás háttérbe szorításával, Nagy Imre miniszterelnöki kinevezésével és – ami a kulturális élet szempontjából a legfontosabb – Révai József leváltásával vette kezdetét. Az irodalompolitikai irányvonal módosítása és a kultúrharcos hevílet mérséklődése mellett még egy tényező kedvezett Karinthy korabeli „újrafelfedezésének”, ez pedig az úgynevezett „szatíravita”, amely 1953–1954-ben zajlott a magyar irodalmi sajtóban. A vita előzményeként Malenkov 1952 októberi pártkongresszusi felszólalását kell említenünk, amelyben a politikus – állítólag Sztálint idézve – azt mondta, „Szovjet Gogolokra és Scsedrinekre van szükség, akik a szatíra tüzével égetnek ki az életből mindent, ami fékezi az előrehaladást.”<sup>7</sup> A következő évre el is készültek a megrendelt „szocialista szatírák”, ez alól természetesen a magyar irodalom sem jelentett kivételt. Veres Péter *Almáskertje* és Urbán Ernő *Uborkafája* volt az ekkor kezdődő „szatíravita” két fő referenciaműve, de nem sokkal később (az 1953/54-es színházi évadban) mutatták be Déry Tibor *A talpsimogatóját*, valamint jó néhány olyan szatírárt, amelyek mára kihullottak az irodalmi emlékezetből. (Sólyom László: *Holnapra kiderül*, Sós György: *Petytyes*, Gergely Márta: *Gyengébb nem*, Forgách István: *Vándormadarak*, Csizmarek Mátyás: *Bújócska*, Ságodi József: *Lakásszentelő*)<sup>8</sup> A szatíra mű-

fajának hatalmi szóra történő felfuttatása jól mutatja a kultúrpolitikai irányváltást: a grandiózus, patetikus szocreál művészet létrehozásának kényszerét a könnyedebb, közönségszeretőbb műfajok iránti igény váltotta fel. A „szatíravita” hozzászólói természetesen a magyarországi szatirikus irodalom hagyományainak naprakész értelmezésére is kísérletet tettek, ilyen módon a Karinthy életművével való számvetés is kikerülhetetlen feladattá vált (erre az író halálának tizenötödik évfordulója is apropót szolgáltatott). Ebben az írásban nincs lehetőségem a „szatíravita” tanulságainak értékelésére (ha voltak egyáltalán ilyenek),<sup>9</sup> inkább csak néhány jellemző fordításra szeretném felhívni a figyelmet, amelyekkel egyes értekezők Karinthy a szocialista szatíra előfutárai közé igyekeztek emelni.

A malenkovi felszólítás militáns szóhasználata („a szatíra tüzével égetnek ki az életből mindent, ami fékezi az előrehaladást”) jól jellemzi a műfajjal szembeni ekkori elsődleges elvárást: a jó szatíra ebben a fel fogásban nem a humoráról, hanem kérlelhetetlenül kritikus hangvételéről ismerszik meg. Karinthy művészetét az ekkortájt megjelent írások szerzői előszeretettel hasonlították sebészi beavatkozáshoz, mely során az író valami beteg, eltávolítandó elemet fedez fel a vizsgált páciensben, vagyis a Horthy-korszak Magyar-

országában: „Rendkívüli szatirikus tehetsége szinte anatómiai pontossággal vágott bele a kor fekélyeibe, daganataiba. Úgy, mint a professzor, aki meg akarja mutatni hallgatóinak: íme, ezek a nyavalyák ölik meg menthetetlenül a beteget” – írja róla Hámos György az *Irodalmi Ujságban*.<sup>10</sup> Karinthy humora az egyik pillanatban sebészkes, a másokban „az irodalmi harc és az irodalmi kritika éles fegyvere”<sup>11</sup> – de minden esetben valami *ellen* irányul, valamivel *szemben* nyeri el az értelmét. Némiképp hasonló metaforikát használ Devecseri Gábor is, amikor az *Így írtok ti* kapcsán „tisztító nevetést” említ – a humor itt is mint *valamitől* megszabadító, megtisztító fogalom kapcsolódik Karinthy művéhez.<sup>12</sup>

Ugyancsak jellemző az ötvenes évekbeli Karinthy-recepció legtöbb darabjára, hogy az írot *kritikus*ként határozzák meg. Ehhez többeknek jó fogódzót nyújtott Karinthy előszava, amelyet az *Így írtok ti* második kiadása elé illesztett: „*Torzkép*, humoros műfaj, mert nem azt nézi az íróban, ami benne szabályos és általában művészi, tehát szép, hanem ami benne különös és különlegesen egyéni, tehát torz – de egyben *jellemrajz*, kritikai műfaj, meghatározza az írot, az általában, normálisan széptől való eltérésének fokát és minőségét.”<sup>13</sup> Jó néhány szerző – például Devecseri Gábor is fent említett szövegében – idézi ezt a Karinthy-

mondatot, mintegy bizonyítékként az író elkötelezettségére a rendszerben mutatkozó hibák feltárására. Az ötvenes évek ismert humoristája, egyebek mellett az *Állami Áruház* és a *Dollárpapa* című nagysikerű filmek forgatókönyvét jegyző Darvas Szilárd is kritikusként beszél Karinthyról a „szatíravita” idején a *Magyar Nemzetben* megjelent írásában:

Az író mindig kritikus, de a szatirikus író hatványozottan az. Karinthy, mikor az élet kivetítődését, az irodalmat bírálta, magával az étellel szemben sem maradt közömbös szemlélő. Sok minden nyomta: magánélete, anyagi körülményei, a kiadóknak való kiszolgáltatottság szörnyű érzete, világnézetének egyenetlensége és sokszor zavarossága. Mégis, mindeme gátakon keresztül a zseni biztonságával gyakran és szenvedélyesen ostorozta a fennálló rendszer lélekgyilkoló kegyetlenségét, képmutatását, erőszakosságát. Az akkori Magyarország szemétdombjai közt való keserves bukdácsolásában is mindvégig megőrizte őszinte humanitását, az embertömegeket mézárló háború iránti gyűlöletét, pellengérré állítva zsarnokok, diplomaták sorsokkal labdázó cinizmusát. A kiútra vonatkozólag gyakori és súlyos tévelygései voltak, a hibák és bűnök leleplezésében ritkán tévedett.<sup>14</sup>

A további példák idézése helyett megpróbálkoznék néhány tanulság

levonásával. A koalíciós időszakban közölt, Karinthyval foglalkozó cikkek – amelyek az írónak az épp formálódó kánonba való beemelésére tett kísérletekként értelmezhetők – tehát az életmű legismertebb darabjainak háttérbe szorításával a „komoly Karinthy” képének megalkotására törekedtek – a *Capillária*, az *Utazás Faramidóba* és az el nem készült *Új Enciklopédia* lettek volna ennek a képnek a legfontosabb alkotóelemei. A kommunista kultúrpolitika azonban eleinte láthatóan nem számolt Karinthyval: erre bizonyíték lehet, hogy a kommunista párthoz kötődő lapok már a koalíciós években sem foglalkoztak vele, az egyéb baloldali kultúrpolitikai törekvések végleges ellehetetlenítése után pedig már sehol nem esett szó az író életművéről, könyvei sem jelentek meg hosszú éveken keresztül. Az 1953–1954-es „szatíravita” viszont hirtelen megnövelte Karinthy fontosságát. Az ekkortájt megjelent, Karinthyról szóló cikkek annyiban eltérnek a negyvenes évek végiéktől,

hogy nem próbálják relativizálni az író legnépszerűbb műveinek értékét más alkotások előtérbe tolásával: a legnagyobb figyelem ekkoriban (ahogy előtte és azóta is) a *Tanár úr kéremre* és az *Így írtok ti-re* irányult, ez a sorban megjelenő újrakiadások alapján is egyértelmű. Szembetűnő azonban a törekvés, amely az említett művek politikai funkcióval való felruházását célozta: a Karinthyt mint saját korának megvesztegethetetlen kritikusként emlegető szövegek természetesen nincsenek híján minden igazságnak, mégis erős túlzásnak tűnik a művek értelmezhetőségének ilyen mérvű leegyszerűsítése. Abban tehát hasonlít egymásra a Karinthy-életmű 1949 előtti sikertelen és 1953 utáni sikeres kanonizálási kísérlete, hogy ilyen vagy olyan módon, de mindkettő az életmű egyetlen séma szerinti olvasására tett javaslatot. Jól látszik továbbá az is, hogy kultúrharcos időkben a politikai érdek pillanatnyi változása könnyen felülírhat bármilyen, mégoly szilárdként láttatott értékrendet.

## JEGYZETEK

1. Sós Endre: *Karinthy Frigyes, az enciklopédista*. Huszadik Század 1949, 110–111.
2. Uo., 111–112. (Kiemelés az eredetiben.)
3. Kardos László: *Karinthy Frigyes*. Anonymus, Budapest, 1946, 70.
4. Németh Andor: *Emlékezés Karinthyról. Halálának tizedik évfordulóján*. Népszava 1948. augusztus 29., 9.
5. Sós, i. m., 109.
6. Kivételként meg kell említenünk Mark Twain *Tom Sawyer*-ének és *Huckleberry Finn*-jének 1950-es kiadását a



- Szakra Kiadónál, amely műveknek – legalábbis névleg – Karinthy volt a fordítója. Karinthyról mint Twain fordítójáról pedig Prohászka János közölt rövid elemzést a Magyar Nyelvőr 1950-es évfolyamában. PROHÁSZKA János: *Karinthy Frigyes mint műfordító*. Magyar Nyelvőr 1950/2–3., 134–137.
7. Idézi például: Kende István: *Szatíra-irodalmunk időszerű kérdései*. Csillag 1954/1., 81.
  8. Siklós Olga: *A magyar drámairodalom útja 1945–1957*. Magvető, Budapest, 1970, 392.
  9. A satíravitáról bővebben lásd: Reichert Gábor: *Megfelelési kényszer. Poetikum és esztétikum összefüggései Déry Tibor ötvenes évekbeli művészetében*. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2018, 163–181.
  10. Hámos György: *Emlékezés Karinthy Frigyesre*. Irodalmi Ujság, 1953. augusztus 29., 3.
  11. Uo.
  12. Devecseri Gábor: „Így írtok ti”. Szabad Nép, 1954. október 16., 4.
  13. Karinthy Frigyes: *Előszó = Uő, Így írtok ti*. Athenaeum, Budapest, 1921, 8–9. (Kiemelések az eredetiben.)
  14. Darvas Szilárd: *Karinthyról*. Magyar Nemzet, 1953. október 2.